

José Francisco Casabona Sebastián
Josep Gallart i Fernàndez

L'EVOLUCIÓ DEL CASTELL DE L'ALBI, A LA LLUM DE LES DARRERES INVESTIGACIONS

Resum

A partir de les intervencions arqueològiques realitzades durant el transcurs dels treballs de restauració, especialment a partir de l'any 2008, hem pogut avançar en la caracterització de les diferents fases d'ocupació del castell de l'Albi (Les Garrigues).

El punt de partida és una ocupació durant el Bronze final, documentada en les excavacions del 2011, l'abast de la qual és difícil precisar i, sobretot, la presència d'estructures protohistòriques, que el vinculen amb altres jaciments de la mateixa comarca com Els Vilars d'Arbeca, però ara anem a tractar de la hipòtesi d'evolució constructiva (i ocupació) del castell, des del període feudal fins a la ruïna de l'edifici el 1937, passant per les importants reformes realitzades al segle XVI.

A la llum dels resultats de les intervencions arqueològiques realitzades, queden encara alguns etapes difícils de definir, com les de les possibles ocupacions ibèrica i islàmica, documentades per les ceràmiques aparegudes en les excavacions del 2008. No obstant això, cada vegada podem precisar millor la importància del conjunt durant els segles baixmedievals, tant en el seu caràcter defensiu, representatiu o de processament de l'excedent feudal.

Resumen

A partir al desarrollo de las intervenciones arqueológicas realizadas durante el transcurso de los trabajos de restauración, especialmente a partir del año 2008, hemos podido avanzar en la caracterización de las diferentes fases de ocupación del castillo del Albi (Les Garrigues).

El punto de partida es una ocupación durante el Bronce final, documentada en las excavaciones del 2011, el alcance de la cual es difícil de precisar, y sobre todo la presencia de estructuras protohistóricas, que lo vinculan con otros yacimientos de la comarca como Els Vilars de Arbeca, pero ahora vamos a tratar de la hipótesis de evolución constructiva (y ocupación) del castillo, desde el periodo feudal hasta el derribo del edificio en 1937, pasando por las importantes reformas realizadas en el siglo XVI.

A la luz de los resultados de las intervenciones arqueológicas realizadas, quedan todavía algunas fases difíciles de definir, como las de las posibles ocupaciones ibérica e islámica, documentadas por las cerámicas aparecidas en las excavaciones del 2008. Sin embargo, cada vez podemos precisar mejor la importancia del conjunto durante los siglos bajomedievales, tanto en su carácter defensivo, representativo o de procesado del excedente feudal.

1. Presentació

El present treball continua amb la difusió dels resultats de les excavacions arqueològiques realitzades al castell de l'Albi amb motiu dels darrers treballs de restauració i recuperació¹. En aquesta ocasió presentem l'avanç de resultats corresponents a les campanyes desenvolupades en el decurs dels anys 2011/2012², així com algunes noves hipòtesis sobre l'evolució general del conjunt.

Els nous treballs es van centrar, per una banda, en un recinte rectangular, que hem denominat Espai IV (Fig. 1, 2 i 3), situat a la part central de la zona occidental del castell, annexa als trulls cilíndrics d'època moderna. Un indret que en les intervencions arqueològiques dutes a terme els anys 2002 i 2003 fou objecte de desenrunament fins a la cota de l'enllosat de l'antic paviment conservat (Vilar, 2002 i 2003). En el projecte d'obres del 2011/2012 s'hi va incloure l'excavació sistemàtica del subsòl d'aquest recinte, en primer lloc perquè era l'únic àmbit del castell de certa entitat que restava per excavar i també davant la possibilitat que sota l'enllosat es poguessin conservar restes d'estructures i nivells de l'ocupació protohistòrica del turó. Així mateix es va aprofitar l'avinentesa que calia aixecar l'enllosat del sòl perquè presentava algunes zones enfonsades i algunes lloses trencades.

Així mateix es va realitzar l'excavació d'un petit testimoni de terra adossat a la part externa de les restes de muralla protohistòrica, conservat en l'espai II.2 (Fig. 1), situat a l'extrem nord-occidental del recinte nord del castell, annex a la part nord dels trulls d'època moderna. Així mateix

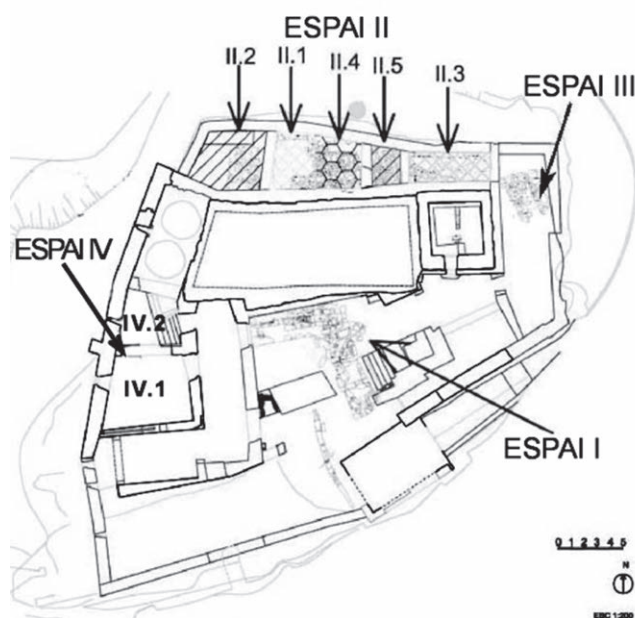

Figura 1. Plànol del castell amb indicació dels diversos espais d'excavació.

¹ Un avançament dels resultats de la intervenció arqueològica duta a terme l'any 2008 en el marc de les obres de restauració del castell dels anys 2008/2009 es pot veure a: CASABONA, J.F. de LA FUENTE, M.P. i GALLART, J. "La campanya d'excavacions arqueològiques al castell de l'Albi (Les Garrigues) durant l'any 2008. El castell medieval i el jaciment protohistòric". *Cabal de petjades, VII Trobada d'estudiosos de les Garrigues*, Juneda, 2010. p. 43-57.

² La intervenció arqueològica executada en aquesta fase d'obres estava prevista en el projecte d'obres redactat pels arquitectes Antoni Martí i Falip i Josep Esteve i Vila.

es va realitzar consolidació i adequació de la resta de muralla i la base de la torre localitzades en els anteriors treballs arqueològics a la resta de l'espai II (Casabona, de la Fuente i Gallart, 2010, 51), completant l'excavació d'alguns petits testimonis.

Inicialment, en aquesta campanya, també s'havia previst finalitzar l'excavació de la part inferior del sediment del pou de planta circular excavat la roca, situat a l'exterior del castell, prop del mur nord, l'excavació de la part superior del qual, en l'anterior intervenció, havia proporcionat un interessant conjunt de materials arqueològics d'Època Moderna. Aquesta excavació no es va poder finalitzar a causa de les importants filtracions d'aigua que constantment pujaven el nivell i també per les emanacions de gasos que es desprenien de les terres del farciment de la part inferior (Casabona, de la Fuente i Gallart, 2010, 48-50), però vist l'elevat nivell d'aigua de filtracions que s'apreciava i les penoses condicions de treball que suposava la seva presència constant, es va abandonar aquesta idea pels grans riscos que implicava per la seguretat del personal.

Com en el cas de la intervenció anterior, el mètode de registre emprat es basa en el sistema proposat per E. C. Harris, adaptat a les característiques del treball i utilitzant les referències espacials del propi edifici, amb fitxes individuals de les unitats estratigràfiques (U.E.) que conformen les estructures i nivells arqueològics. Per a la presa de les cotes, s'ha agafat com a punt de referència el llindar de la porta d'accés des del pati del castell (Fig. 2), que és el mateix que havia estat utilitzat en la intervenció arqueològica anterior. Les Unitats Estratigràfiques (U.E.), corresponents a aquesta campanya, s'han iniciat amb el número 11, fent-les correspondre amb l'any de la intervenció, seguides per tres dígitos correlatius.

Figura 1.- Vista central del pati del castell. La fletxa indica el punt 0, situat a la base del costat dret de la porta.

2.- Excavació de l'espai IV.

L'excavació d'aquest espai ha estat sens dubte la part fonamental dels treballs quant als resultats obtinguts i que en bona part cal posar en relació amb els de la campanya anterior. A l'efecte d'identificació de l'espai, hem seguit el mateix sistema, passant a denominar la zona de treball com a espai IV, subdividit en IV.1, que correspon a l'àmbit més gran situat al sud, que abasta fins l'arc diafragma i en IV.2, situat al nord de l'anterior i que coincideix amb l'estret passadís entre l'escala d'accés a la planta superior, el mur oest del castell i els trulls cilíndrics d'època moderna (Fig. 1).

Centrant-nos en el procés d'excavació d'aquest recinte, en primer lloc es van numerar les lloses del paviment i es van extreure per tal de tornar-les a col·locar en la posició original, un cop finalitzada l'excavació del subsòl. Sota el preparat de la solera de base de les lloses de pedra es

Figura 4. Inici de l'excavació de l'espai IV amb l'aparició del característic farciment de pedres (U.E. 11.003), present també a l'espai II..

va diferenciar un nivell (U.E. 11.002) compost per terra poc compactada, amb restes d'enderroc, fragments de teula i fins i tot un fragment de ceràmica de reflex metàl·lic, un estrat que abastava uniformement ambdós espais del recinte (IV.1 i IV.2). Per sota es va diferenciar, immediatament, un segon nivell de terra de color vermellosa amb abundants pedres de disposició irregular (U.E. 11.003), de forma similar al que havia aparegut en l'espai II durant la campanya de l'any 2008 (Fig. 4), en la qual apareixien, fonamentalment, alguns fragments de ceràmica a mà i de ceràmiques d'Època Moderna.

L'espai IV.2 presentava unes característiques diferents, amb un farciment compost per restes d'enderroc, amb fragments de maons gruixuts vidrats (U.E. 11.004) i escassos fragments ceràmics d'aparença moderna-contemporània.

Figura 5. Mur sud de l'estructura circular amb l'empremta deixada pels carreus sobre el morter de calç del coronament del mur.

Figura 6. Vista des del nord de l'espai IV, un cop finalitzada la intervenció arqueològica. Al fons la roca natural, en primer pla el costat sud de l'estructura circular.

Figura 7. Vista des del sud de l'estructura circular un cop excavat el sector oest, però amb la zona de sota l'escala encara sense excavar. En primer pla el pilar de mamposteria. A la part esquerra de la imatge es pot veure com el mur occidental del castell talla la circumferència.

Coincidint amb la separació entre els dos espais es va localitzar un mur de maçoneria en disposició de segment d'arc, que es veia que havia estat tallat per la construcció del mur oest del castell i que en una cara es distingien empremtes corresponents a elements petris despresos de l'estructura (Fig. 5, 6 i 7), element que va passar a ser la Unitat Constructiva 2. A uns 4 m més al nord es va localitzar un segon mur, també en segment d'arc, amb unes característiques similars a l'anterior i així mateix tallat per la paret oest del castell (Fig. 8), els quals configuraven una estructura circular, que hem identificat com les restes d'una premsa d'oli, la qual ocupava quasi la resta de l'espai IV.1 (Fig. 9) i tenia continuïtat per sota la base de l'escala que dona accés a la planta superior, per la qual cosa, per completar l'excavació de l'element, va ser necessari realitzar una important tasca d'apuntament de l'estructura de l'escala (Fig. 10).

Figura 8. Detall de la base de l'estructura amb el pilar de pedra "in situ" i les empremtes de les bases dels pilars desapareguts, així com el forat de desguàs central revestit de pedra. A la part superior de la imatge es pot veure com el mur occidental del castell talla la circumferència.

Figura 9. Vista del sector oest de l'estructura circular i del pilar annex al costat sud. A la part dreta de la imatge es pot veure com el mur occidental del castell talla el mur de la circumferència.

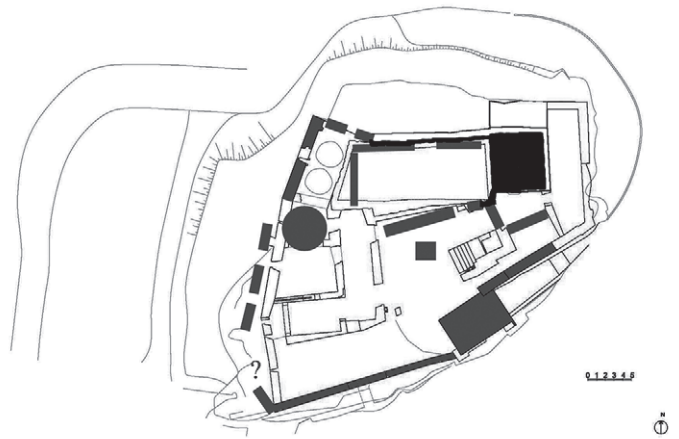
Figura 10. Desenvolupament de l'estructura circular sota l'escala, un cop apuntalada i restes dels pilars de sorrenca.

Un cop excavat l'espai de sota l'escala es va constatar que s'havia conservat el desenvolupament pràcticament complet de l'estructura, a excepció del segment de cercle del seu costat oest, que com hem dit està tallada pel mur de tancament oest del castell, el qual, evidentment, es construí en una etapa posterior, possiblement durant les reformes de mitjans del segle XVI (Fig. 11 i plànol 3).

Es tracta, doncs, d'una estructura circular, amb un diàmetre interior aproximat lleugerament superior als quatre metres (4,10m), construïda amb maçoneria amb abundant morter de calç, els carreus de tipus irregular presenten una amplària mitjana de 30 cm, si s'ha de jutjar per les empremtes que s'observen a l'interior. Les rebaves de la maçoneria proporcionaven una super-

Figura 11. Vista de l'estructura circular des del sud un cop finalitzada l'excavació.

Plànol 3. Estructures del conjunt en època baixmedieval.

fície homogènia a l'interior i s'assentaven sobre una solera de calç de gran duresa, lleugerament còncava, amb un forat de desguàs més o menys circular al centre, associat a una llosa de pedra sorrenca, molt erosionada, (Fig. 8 i 9), envoltat originalment almenys per 6 pilars verticals de pedra sorrenca, disposats en cercle, tres dels quals s'han conservat i dels altres tres en queden només les empremtes quadrades del seu assentament a sobre la solera (Fig. 7, 8 i 9). Els pilars conservats presenten una altura màxima de 68 cm. i un costat mitjà de 27 cm. La profunditat de la premsa quedaria, doncs, determinada per l'altura dels pilars, però manca conèixer el tipus d'element que la sustentarien.

L'estructura circular estava en una cota per sota del nivell de la roca natural, la qual es conserva en la part meridional de l'espai IV (Fig. 6) i que podria definir el nivell original de sol en aquesta part. Relacionada amb aquella estructura devia estar el pilar de pedra quadrangular situat al sud, el qual s'assenta directament a sobre la roca natural (Fig. 6, 7 i 9), a ben segur que es tracta d'un element fonamental per a interpretar la resta del conjunt.

Resulta evident que l'obra es troba incompleta, com a conseqüència de les importants reformes escomeses al castell a partir de l'any 1551 (Català, 1979, 138-139; Lladonosa, 1986, 101-102; Pancorbo i Vila, 2009, 92; Casabona, de la Fuente i Gallart, 2010, 47-48). No obstant això, sembla clar que es tracta d'una estructura de caràcter industrial i com ja hem indicat possiblement assimilable amb una possible premsa d'oli. Les raons per a aquesta identificació estan basades en l'evident diferenciació amb les premses de vi, que seguien majoritàriament el sistema de cargol tradicional, o el simple trepitjat dels raïms, així com en l'existència d'una sèrie de paral·lels, procedents en la seva majoria de les intervencions arqueològiques i que ens situen davant models tipològics previs a la "tipificació" de les premses de biga i lliura, generalitzats a partir de l'Edat Moderna³.

Els paral·lels als quals ens referirem són les que s'han localitzat en excavacions arqueològiques realitzades al castell de Miravet (Ribera d'Ebre), al carrer Gimrós de Montblanc (Conca de Barberà) i al monestir cistercenc de Nuestra Señora de Rueda (Sástago, Saragossa).

En el primer cas es tracta d'una estructura circular feta amb maçoneria amb un diàmetre interior de 3,80 metres, unes dimensions properes a les de l'Albi, amb la qual coincideix en l'existència

³ Som conscients de les limitacions que suposa l'estat fragmentari del conjunt conservat. Això no obstant, entenem que és necessari plantejar unes primeres hipòtesis de treball, que després puguin ser contrastades i modificades conforme avancin les investigacions.

en la solera de calç del fons de l'estructura, d'empremtes de forats de pals disposades al voltant d'un pilar de central quadrat, que s'interpreten com que haurien pogut sustentar alguna plataforma de fusta. Presenta una escala de tres graons d'accés a l'interior i no té forat de desguàs com la de l'Albi, si no un gibrell encastrat en el sòl al costat mateix del pilar central. Els directors de les excavacions no dubten a relacionar aquesta estructura amb una premsa d'oli, però no veuen clara la identificació amb una premsa de biga i lliura (Mesas i Artigues, 1008).

L'estructura localitzada en les excavacions del carrer Gimrós 14, de Montblanc (Conca de Barberà) és de mamposteria i també circular, tot i que el diàmetre és molt inferior (entorn dels 2 metres), amb la solera de terra molt compactada, un pilar circular al centre de l'estructura i al seu costat un gibrell encastrat al sòl, una estructura que es relaciona amb una premsa d'oli (Garcia, 2008). A diferència dels exemplars de Miravet i l'Albi aquesta no presenta cap altre element de sustentació a l'interior de l'estructura que el pilar central, possiblement a causa del seu diàmetre menor la plataforma se sustentaria a sobre del mur perimetral.

Les restes de la premsa del monestir de Rueda són una construcció feta amb carreus regulars, també sobre una base de morter de guix-calç de gran duresa (Fig. 12), se situen al costat del celler medieval del monestir i van ser amortitzats, potser en el moment en què es va construir el nou molí olier al costat de la capçalera de l'església⁴ (Fig. 13). El diàmetre del cercle és lleugerament superior a la del castell de l'Albi (vegeu nota 4) i podria formar part de la primitiva configuració de les estructures del monestir, relacionades amb les àrees productives, annexes a la zona de conversos. En aquest cas tampoc no sembla que formessin part de premses de sang i es tracta del paral·lel més pròxim a les restes del castell de l'Albi.

Figura 12. Detall de les restes del possible molí del monestir de Rueda (Sástago, Saragossa).

Figura 13. Entorn del celler del monestir de Rueda (Sástago, Saragossa), com les estructures del possible molí amortitzades per construccions posteriors.

Dins d'aquest mateix grup, recentment s'ha excavat una altra possible premsa oliera al castell de Cadrete (Saragossa)⁵, seguint un model que no sembla infreqüent a l'entorn de la ciutat de Saragossa (solar del carrer Fuenclara, antic palau dels comtes de Guara). No obstant això, igual que passa amb la premsa de Montblanc, són estructures de dimensions menors.

⁴ Els treballs del monestir de Rueda es van realitzar de forma paral·lela a la intervenció de restauració. Les estructures exhumades són actualment visitables, junt al celler medieval, en què s'emmagatzemava també l'oli. Els monjos, senyors de la propera vila d'Escatrón, posseïen altres molins oliers per als seus vassalls, però sempre van comptar amb una almàssera dins del recinte. Sobre aquest tema: CASABONA, J.F. 2003, "Aportaciones de la arqueología al proceso de restauración", a IBARGUEN J. *Real Monasterio de Nuestra Señora de Rueda*, Diputación General de Aragón, Zaragoza. p. 119-122, s'hi inclou planimetria general del conjunt amb les troballes arqueològiques i referències bibliogràfiques.

⁵ Agraïm als companys J. Ibáñez i M.R. Loscos la informació i les fotografies proporcionades.

El problema sorgeix a l'hora d'interpretar el funcionament de la premsa de l'Albi (el que d'altra banda guarda relació directa amb la seva funcionalitat precisa), descartant l'ús com a premsa de sang per les seves dimensions i estructura en dos pisos, només queda la possible maquinària del cargol, que veiem poc probable per la seva grandària o la hipòtesi per la qual ens inclinem, per assimilar-la als models de premsa de biga i lliura, en relació amb aquest model caldria posar en relació el pilar de pedra localitzat al sud de l'estructura circular (Fig. 6, 7 i 9) com a part del suport de l'estructura de premsatge.

El model al qual s'assimilaria tindria la part del premsatge més centrada respecte a la longitud de l'arbre, i en aquest cas s'aprofitaria la diferència de nivell de l'espai, de forma que el suport de la biga quedaria a sobre la roca natural del sòl on se situaria el contrapès, mentre que la lliura ho faria a la zona inferior, sota l'espai que actualment ocupen els trulls, possiblement de vi (Pancorbo i Vila, 2009, 87).

En la resta de l'espai (IV.1) continuava el potent estrat (U.E. 11.003) i a la cota -118 cm va aparèixer un fragment de ceràmica de pasta grisa que podria ser de tipus ibèric, però a continuació ja es localitza exclusivament ceràmica a mà relativament abundant i amb menys pedra, que passa a ser l'U.E. 11005. Aquests nivells es localitzaren únicament en l'espai entre les restes de la premsa i la roca natural, en el límit sud de l'espai. Uns nivells que a la zona on s'ubica la base de la premsa es van eliminar en el moment de la seva construcció.

Vist l'interès dels nivells i estructures que aparegueren en aquesta zona, abans de continuar l'excavació, vam procedir a ampliar la zona d'excavació, ajustant als límits dels murs perimetrals (al sud i a l'est) i mantenint un petit testimoni a la zona d'accés, com una petita plataforma per poder continuar l'evacuació de terres de l'excavació, un lloc en què la roca estava sota mateix de la preparació de l'enllosat del sol.

En l'espai immediat al pilar es detecta un nou canvi d'unitat estratigràfica amb terra de textura poc compacta en les quals localitzem un punxó d'os (Fig. 14) i abundants ceràmiques a mà (U.E. 11006).

Per sota, cobert per aquest nivell (U.E.11006), es produeix un altre canvi de textura de les terres que s'interpreta com un possible nivell d'ocupació-sol (l'U.E. 11012) amb gran concentració d'abundants fragments de ceràmica feta a mà (Fig. 15), alguns dels quals presenten unes característiques morfològiques diferents a les dels materials ceràmics exhumats en les excavacions del 2008 dels nivells vinculats amb el farciment de la muralla de la Primera Edat del ferro, localitzada en subsòl del recinte nord del castell (espai II), els quals ens situen l'inici de l'hàbitat en el turó del castell que es pot situar en el Bronze final, tal com veurem en l'apartat d'estudi d'aquests materials.

Figura 14. Punxó treballat d'os sobre una tibia d'ovicaprí (*Ovis aries/Capra hircus*).

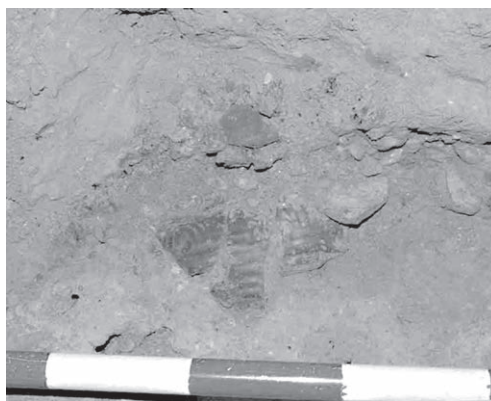

Figura 15. Aparició de ceràmiques amb decoració acanalada, sobre un possible nivell d'ocupació (U.E. 11012).

La presència d'aquests nivells, els quals, com hem dit, presenten exclusivament ceràmiques a ma pot ser un bon indicador de que ens trobem en la part interna del poblat del Bronze final i possiblement a l'interior d'una habitació, cosa que no es va poder comprovar ja que la zona on es conservava aquest nivell es reduïa a aquesta petita àrea de l'espai IV, que no fou afectada per la instal·lació oleícola medieval ni per la resta d'estructures muràries del castell. Cal fer constar que la resta del subsòl del castell ha estat pràcticament tot ell excavat exhaustivament en el decurs de les obres⁶ i les estructures i nivells arqueològics de l'ocupació del Bronze final i la Primera Edat del Ferro només s'han documentat a l'espai IV, a nivell quasi testimonial i a l'espai II, vinculats a les restes de la muralla, en la resta d'àmbits foren arrasats en els decurs de les ocupacions posteriors de l'indret.

3.- Excavació de l'espai II.2

Una cop finalitzades les tasques de consolidació i adequació de les pedres que configuren la muralla de la resta de l'espai II (Fig. 16), es va procedir a excavar minuciosament el testimoni de terres que s'havien deixat per facilitar la seva conservació durant el període de les obres, fonamentalment corresponent a la part exterior del que fou la cara externa de la muralla (Fig. 17), aspecte al qual ja ens referirem en l'informe anterior i també tractat bibliogràficament (Casabona, de la Fuente i Gallart, 2010, 51).

Figura 16. Procés de consolidació de les restes de la torre de la muralla protohistòrica.

Figura 17. Muralla protohistòrica, una cop completada l'excavació de la seva restauració.

Sobre la muralla distingim un nivell (U.E. 11008), amb escassos materials arqueològics i a l'exterior, recolzat sobre el talús i tallat per la paret nord del castell, un altre (U.E. 11007) format per una terra d'especial duresa (procés accentuat per l'enduriment del tall) amb gran quantitat de fragments de ceràmica a mà, alguns de gran grandària tot que pertanyents a zones poc representatives dels vasos, un conjunt ceràmic molt fragmentat i amb unes característiques morfològiques idèntiques a les exhumades en la campanya anterior en els nivells arqueològics de la resta de l'espai vinculats a la muralla protohistòrica.

⁶ Les excavacions arqueològiques en el castell han abastat quasi tots els àmbits, només ha quedat per excavar el subsòl de la part inferior dels trulls situats al nord de l'espai IV zona, que en total té uns 12 m², on sembla que la roca que configura el subsòl presenta un notable depressió. És possible que es puguin conservar restes dels nivells pertanyents a l'ocupació protohistòrica.

4.- Els materials arqueològics: descripció i estudi

En els nivells inferiors de l'espai IV (U.E. 11002 a 11006 i 11012) que no estaven remoguts ni alterats i en tots els del II.2 (U.E. 11006-11007 i 11008) els materials arqueològics apareguts es redueixen a fragments de ceràmica feta a mà, un punxó treballat d'os sobre una tibia d'ovicaprí (*Ovis aries/Capra hircus*) (Fig. 14) i algunes restes faunístiques, entre les quals es constata la presència de bòvids i ovicaprins, així com un fragment de banya de cérvol, espècies ja documentades en les excavacions anteriors de l'espai II (Saña, 2009). Sobre els materials ceràmics exhومات en aquestes unitats, cal precisar que apareixen molt fragmentats i en alguns casos, fins i tot, deteriorats, amb descrostaments superficials parcials i pèrdues dels motius decoratius, aspectes que resten informació arqueològica. Malgrat això, els fragments més representatius, tot i la seva fragmentació que dificulta la tasca de definir formes senceres, són prou representatius de la tipologia de les peces i per tant indicadors de la filiació cronocultural d'aquestes àrees del jaciment, que com veurem, no difereixen de les que ens van proporcionar el conjunt de materials arqueològics exhومات en els nivells vinculats a les restes d'una possible muralla atalussada i una torre quadrada situades en el subsòl de l'estança nord del castell (espai II) (Casabona, de la Fuente i Gallart, 2010, 51-56), tot i que el nivell inferior de l'espai IV per la tipologia dels materials ceràmics l'hem de situar en una fase anterior. El sistema que s'ha emprat en la classificació dels fragments ceràmics s'ha adaptat a les característiques dels materials localitzats en l'excavació. L'estudi morfològic s'ha dut a terme mitjançant l'agrupació formal dels elements representatius de cada unitat estratigràfica, tenint en compte la forma, les decoracions, els tipus de pastes, les coccions i el tractament de les superfícies.

El conjunt de ceràmiques a mà de tipus artesanal presenta un aspecte heterogeni, però en general són de bona qualitat. Segons es desprèn de les coloracions superficials, les coccions serien reductores i oxidants, amb un predomini d'aquestes segones, però, fins i tot en molts fragments les trobem ambdues barrejades, es tractaria, en aquests casos, de coccions mixtes, característiques de forns oberts amb poc control de l'atmosfera. Les ceràmiques de cocció oxidant tenen unes pastes de color ataronjat, rogenc i grisenc i les de cocció reductora solen ser de color negre, tot i que hi ha casos en què es combinen capes de coloracions diverses. El tractament de les superfícies dels atuells va vinculat, en la majoria d'exemplars, a la composició de les pastes, a la mida dels vasos i segurament també al seu ús. Els vasos de mida petita i alguns de mitjana tenen les pastes compactes i homogènies, amb desengreixants formats per partícules fines de quars i mica, amb les superfícies externes brunyides o espatulades i les internes espatulades o polides. En canvi en els fragments de gran contenidors de mida gran i fins i tot mitjana les pastes són més grolleres, poc compactes, amb els desengreixants més voluminosos, formats per grans quars i abundants partícules de mica rogenca, amb les superfícies externes i internes allisades o polides. Alguns fragments tenen senyals de l'acció del foc en la superfície externa, la qual cosa indicaria que van tenir un ús com a ceràmica de cuina.

El conjunt ceràmic més nombrós està format per fragments de tenalles ovoides o globulars de mides mitjanes i grans, amb les superfícies externes rugoses o allisades i les internes allisades, la majoria pertanyen a les parts centrals, per la qual cosa la informació que ens donen és poc significativa, però en els casos que es conserven les parts superior i inferiors constatem que les vores són convexes i exvasades, els llavis arrodonits o apuntats i el coll lleugerament estrangulat i les bases planes. La majoria dels fragments de les parts superiors presenten com a decoració un cordó aplicat de desenvolupament horitzontal en el coll o a l'espalla decorat amb impressions digitals, o amb impressions o incisions obliqües, en alguns casos el cordons presenten motius més complexos. Les tenalles globulars de mides mitjanes i grans, amb decoracions de cordons aplicats o llisos són recipients usats per a emmagatzemar, processar o conservar aliments o líquids. Es tracta d'un tipus de recipient molt comú en jaciments, tant a l'aire lliure com en coves, de l'Edat del Bronze i de la Primera Edat del Ferro i fins i tot en etapes anteriors i posteriors, tant de la vall del Segre, com de la resta de Catalunya. Degut a aquest llarg període d'ús, en què aquests recipients presenten pocs canvis a nivell morfològic, fan que es considerin com uns

indicadors cronològics bastant imprecisos, tot que es poden copsar alguns trets característics en cada etapa, encara que no massa definitoris a nivell cronocultural. Malgrat això les característiques d'alguna de les vores recuperades ens inclinen a situar-les entre la fase final de l'Edat del Bronze i la Primera Edat del Ferro.

Un conjunt de fragments ceràmics molt interessant són els que presenten decoració acanalada, dels quals se'n va recuperar un bon conjunt en l'espai IV. En general, presenten les superfícies externes de color negre o gris fosc, molt ben brunyides i les internes, amb la mateixa coloració, espatulades. Amb alguns d'aquests fragments apareguts a la UE 11012, que, com dèiem, s'interpreta com un possible nivell d'ocupació-sol, s'han pogut reconstruir parcialment els perfils de quatre vasos. En tots quatre les parts remuntades corresponen a les zones centrals, de manera que ens donen el perfil parcial, sense les vores, les parts baixes del cos i les bases. Malgrat aquestes mancances i, també, que és un nombre molt reduït d'exemplars, cal considerar que es tracta d'un conjunt vascular molt interessant. Tots quatre exemplars corresponen a vasos de mida mitjana, perfil globular i parets lleugeres, amb pastes de color negre, compactes i depurades i desengreixants fins de quars i mica. El primer (Fig. 18.1) presenta la part de l'espatlla decorada per una banda formada per diversos solcs d'acanalats amples i marcats, horitzontals i paral·lels entre si i per sota, a la part central del vas, una orla adossada al solc inferior formada per grups de garlandes de semicercles acanalats concèntrics amb un cercle reenfonzat al centre. El segon (Fig. 18. 2) presenta, a la zona del coll, una primera franja de solcs d'acanalats horitzontals, per sota una franja de solcs d'acanalats fins disposats de forma obliqua, interrompuda per diversos solcs verticals, per sota d'aquesta una segona franja de 3 solcs d'acanalats horitzontals, a sota d'ella una altra franja de solcs fins d'acanalats oblics que en una part estan disposats de manera simètrica a la superior i en l'altra de forma dissimètrica i per sota, a la part baixa de l'espatlla, hi trobem un franja formada per nou solcs d'acanalats horitzontals i paral·lels entre si i ja a la part central del vas, hi du una franja de grups de cinc solcs d'acanalats oblics i paral·lels entre si, disposats de forma asimètrica, formant un motiu de ziga-zaga de manera que les zones positives entre la franja superior i els grups d'acanalats oblics configuren triangles. El tercer (Fig. 18. 3)

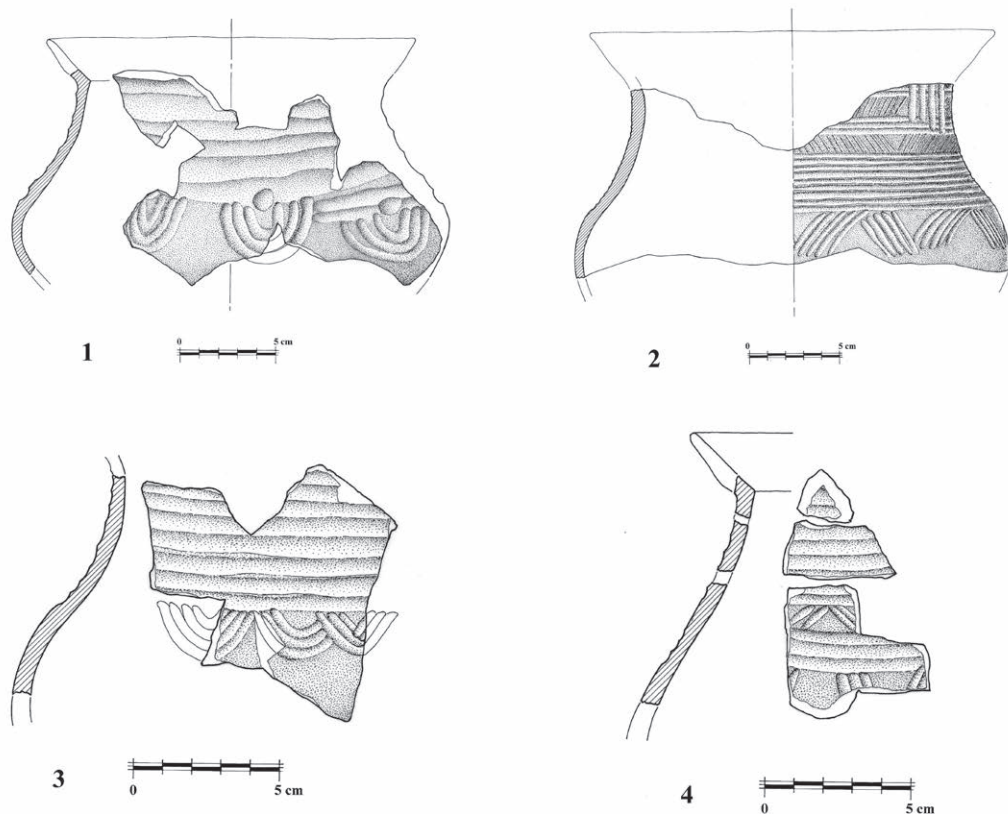

Figura 18. Ceràmiques a mà amb decoració acanalada de la UE 11.012.

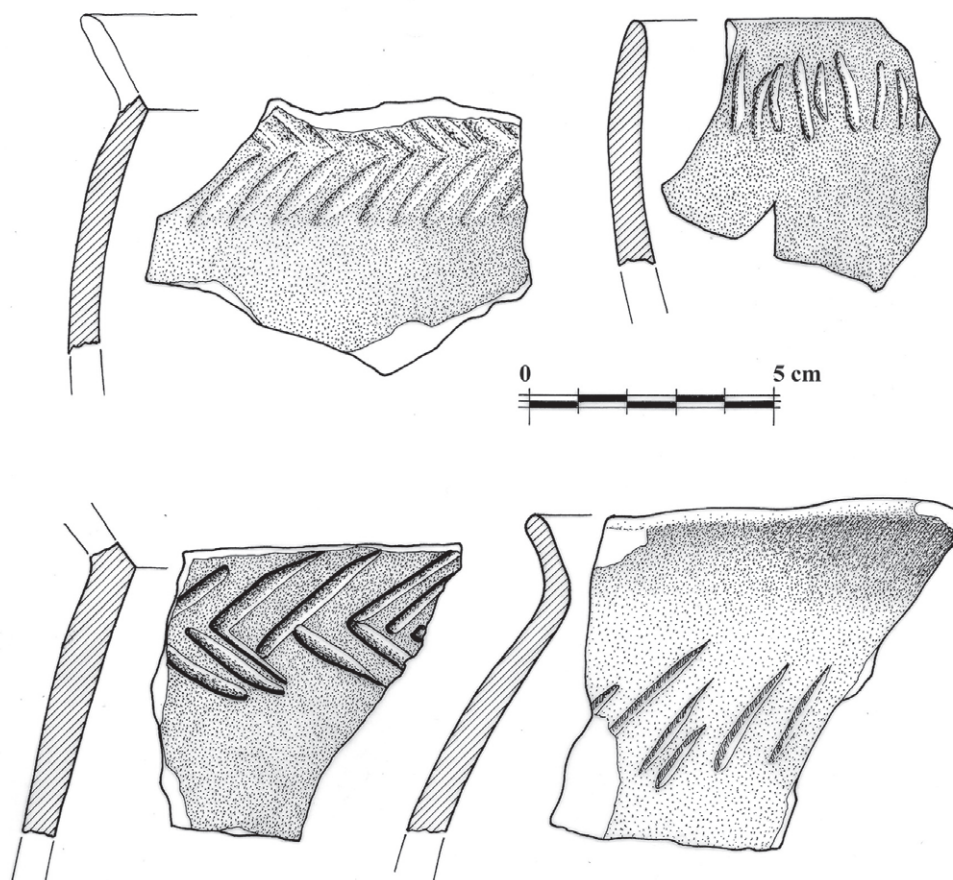
presenta, també la part superior decorada per una banda formada per diversos solcs d'acanalats amples i marcats, horitzontals i paral·lels entre si i adossada al solc inferior una orla formada per grups de semicercles acanalats concèntrics. El quart exemplar (Fig. 18. 4) presenta a la part superior una banda formada per diversos solcs acanalats, amples i marcats, per sota una franja de grups de dos solcs d'acanalats oblics i paral·lels entre si, disposats de forma asimètrica formant un motiu de ziga-zaga de forma que les zones positives configuren triangles amb els vèrtex contraposats, franja emmarcada per la part inferior per una banda de tres línies de solcs acanalats amples i marcats, horitzontals i paral·lels entre si i per sota d'aquesta, ja a la part central del vas, es conserva parcialment la part superior d'una franja de grups de tres solcs d'acanalats oblics i paral·lels entre si, disposats de forma asimètrica. Possiblement formaria un motiu similar al de la part central de l'espalla. La resta de fragments amb decoració acanalada, que són de petita mida i corresponen a les parts dels colls i espatlles de vasos possiblement globulars, presenten diversos solcs acanalats de traç fi i poc profunds, disposats horitzontalment i paral·lels entre si. Malgrat aquesta constatació no es pot descartar que els vasos originals portessin decoracions acanalades més complexes. Vaso amb perfils i decoracions acanalades similars es poden situar a nivell cronològic entre finals del segle IX i inicis del VII aC. Els trobem en necròpolis tumulars d'incineració de la vall del Segre com Les Escorres (Llardecans, Segrià) (Maya, 1982, 126-127, làm. III, fig. 3), Roques de Sant Formatge (Seròs, Segrià) (Pita i Díez Coronel, 1968) i Besòdia (Seròs) (Maya, 1979, 365-368, làm. XXV, fig. 1-3), com de zones aragoneses pròximes de la vall de l'Ebre com els Castelletes (Mequinensa, Saragossa) (Royo i Ferreruela, 1985), o en necròpolis d'incineració de zones tarragonines veïnes com a les Obagues (Ulldemolins, Priorat) (Vilaseca, 1947, fig. 3, 11 i 12) o a la fase 1A de Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta) (Rafel, 1991, 115) i de zones interiors de Catalunya com a Can Missert (Terrassa, Vallès Occidental) (Bosch i Colominas, 1915-1920), en la qual les urnes amb aquest tipus de perfils G. Ruiz Zapatero (1985, 203-205) les situa en la darrera fase de la necròpolis (Can Missert IV), com també ho fa M.A. Petit (1989, 8, fi. 2). Apareixen, així mateix en hàbitats, tant en cavitats, com a la cova del Segre (la Baronia de Rialb, la Noguera) (Serra Vilaró, làm. VII, fig. 4; Ruiz Zapatero, 1985, 292-294), com en jaciments a l'aire lliure, com al Castell del Mor (Tàrraga, l'Urgell) (Puche, 1996, 50-53, làm. 13), com a l'estrat IV de l'excavació de 1979 al poblat de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens, la Noguera) (Gallart i Junyent, 1989, 20-23, làm. 8, 11), o al nivell VII de l'excavació de 1958 del mateix poblat (Maluquer, Muñoz i Blasco, 1960, 51-53, fig. 19).

A més de les bases planes pertanyents a les tenalles d'emmagatzematge de grans i mitjanes dimensions i també d'olles ovoides mitjanes i petites s'han documentat diverses bases còncaues no gaire pronunciades, que configuren peus anulars. Aquests tipus de bases són habituals en contextos de Camps d'Urnas Tardans de Primera Edat del ferro. Entre aquestes destaca un exemplar que presenta l'interior decorat amb solcs d'acanalats formant dos sectors simètrics. Apareixen amb molta profusió en jaciments dels Camps d'urnes antics o Bronze final II, com a la cova del Janet i del Marcó (Tivissa, Ribera d'Ebre) (Vilaseca, 1939, làm. XII i XVIII) i al Castell del Mor (Tàrraga) (Puche, 1996, 50-53, làm. 14) i perduren fins la primera Edat del Ferro, com s'evidencia a l'estrat VI de l'excavació de 1979 al poblat de la Pedrera (Gallart i Junyent, 1989, 33, làm. 11, 6).

Entre els vasos de peu anular cal fer esment de la part inferior d'un vas globular de mida molt petita que presenta un forat circular que travessa la paret. Es tracta d'un tipus de base perforada que a nivell cronològic se situa a la Primera Edat del Ferro i que a la plana occidental catalana es documenta entre els materials de superfície del veí jaciment d'Els Reguers (Vilaseca, 1954, 140, fig. 4b), a l'estrat VI de l'excavació de 1979 al poblat de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens) (Gallart i Junyent, 1989, làm. 13, 7) i al VII de l'excavació de 1958 (Maluquer, Muñoz i Blasco, 1960, 51-53, fig. 19) i a l'estrat 7 d'un sondeig realitzat l'any 1978 a la plaça Bell Pla (Guissona, La Segarra) (López, 2000, 489-497, fig. V.17) .

S'han localitzat, com en l'excavació anterior, alguns fragments d'olles ovoides o globulars de mida mitjana i petita, amb el coll lleugerament estrangulat, els llavis arrodonits i en alguns casos bisellats, amb les bases planes, amb ansa o sense, llisos, o amb cordons aplicats decorats amb impressions o incisions, o amb faixes amb decoració incisa o impresa al mateix coll i part superior de l'espalla configurant motius en espinas de peix, línies obliqües i paral·leles entre si (Fig. 19).

Figura 19 Ceràmiques a mà amb incisions i impressions en espina de peix (UE. 11007 i 11012)

Vasos de tipologia i decoracions similars es documenten en poblats i necròpolis del Bronze final III, però, sobretot, de la Primera Edat del Ferro de la mateixa vall del Segre, com als Reguers, situat al mateix terme de l'Albi, a un quilòmetre al nord-oest de la població (Vilaseca, 1954, 136, làm. III), a la Serra (Puigverd de Lleida, Segrià) (Costafreda, Gallart i Llusa, 1988, 58, làm. IV, 7 i 8), a Els Vilars (Arbeca, Les Garrigues) en què es documenta a les fases 0 i 1 (Garcés *et al.* 1993, fig. 3), al nivell VI de l'excavació de 1958 del poblament de la Pedrera (Maluquer, Muñoz i Blasco, 1960, 49-51, fig. 18) i l'estrat VI de l'excavació de 1979 del mateix poblament (Gallart i Junyent, 1989, 28-38, làm. 13, 10), a la Serra del Calvari (la Granja d'Escarp, el Segrià) (Rodríguez, 1986a, làm. I, c; Vázquez *et al.* 2006-2007, 88-94, fig. 29 i 38), al Mas del Coc (Seròs) (Rodríguez, 1986b, 163, fig. 1, b), al Tossal de les Tenalles (Sidamon, el Pla d'Urgell) (Marí i Garcés, 1988, 10; Garcés *et al.* 1993, 261 i 264, fig. 11, 12, 15, 16, 17, 19, 20, 21 i 22), a la necròpolis tumular d'incineració de la Pena (Torregrossa, el Pla d'Urgell) (Gallart, 1982, 101-103.; 1988, 16-17, làm. IV i V), a Les Escorres (Llardecans) (Maya, 1982, 125-126, làm. II, fig. 1 i 2) i a l'estrat 7 d'un sondeig realitzat l'any 1978 a la plaça Bell Pla (Guissona) (López, 2000, 489-497, fig. V.17). En comarques veïnes es documenten vasos amb la mateixa tipologia i motius decoratius en els poblats del Puig Roig del Roget (El Masroig, Priorat) (Genera, 1993, 146 i 1995, 51-52, fig. 54) i del Calvari (El Molar, Priorat) (Rafel, 2000, fig. 7, 4), entre altres.

En ambdós espais excavats també s'han localitzat alguns fragments de vores pertanyents a tres tapadores planes, de coccio oxidant, decorades a la cara superior amb solcs d'acanalats amples disposats de forma perimetral junt a la vora o en forma radial i cercles reenfonats, similars al que es van localitzar en les excavacions anteriors de l'espai II i, també, bona part d'una tapadora convexocònica, de coccio mixta, amb un orifici circular prop de la vora i un apèndix de premsió rectangular massís a la part superior. Les tapadores planes amb decoració de solcs amples d'aca-

nalats i cercles reenfonats es documenten en enterraments de la Primera Edat del Ferro, com a la necròpoli de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer/Térmens) (Ruiz Zapatero, 1985, fig. 95, 19 i 20; Plens, 1986, 109 i 138, làm. XII i fig. 56), al sepulcre de Mas del Flandi (Calaceit, Matarranya, Terol) (Sanmartí i Padró, 1976-1978, fig. 2), així com en assentaments de la mateixa cronologia com als poblats dels Vilars (Arbeca) (Garcés *et al.*, 1993, fig. 3, 37 i 30), del Calvari (El Molar) (Vilaseca, 1943, 38, fig. 16) (Rafel, 2000, 268, fig. 8), del Puig Roig de Roget (El Masroig) (Genera 1995, 55, fig. 64), i al de Siriguarach (Alcanyís, Terol) (Ruiz Zapatero, 1982, 38-39, fig. 13), entre altres. La tapadora convexocònica amb orifici circular i apèndix de premsió massís és també habitual en contextos de la Primera Edat del Ferro, com per exemple a la necròpoli de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Térmens) (Ruiz Zapatero, 1985, fig. 95, 17; Plens, 109 i 138, làm. XII i fig. 54).

5. Interpretació. conclusions preliminars

Respecte a l'excavació dels nivells de l'espai II.2 poc podem afegir al que ja es va dir sobre les excavacions arqueològiques d'aquest àmbit que es vincula amb les restes de la muralla de la Primera Edat del Ferro. Es tracta de nivells de farciment de la zona externa, en els quals els materials ceràmics apareguts no difereixen dels localitzats en la campanya anterior. Per la qual cosa la cronologia és la mateixa que donàvem a l'estructura defensiva a partir de l'estudi dels materials ceràmics localitzats en aquella campanya d'excavacions, però, sobretot, els elements metàl·lics (fíbules de doble ressort, puntes de fletxa, plaqueta circular, etc.) que se situen en el segle VII i inicis del VI aC.

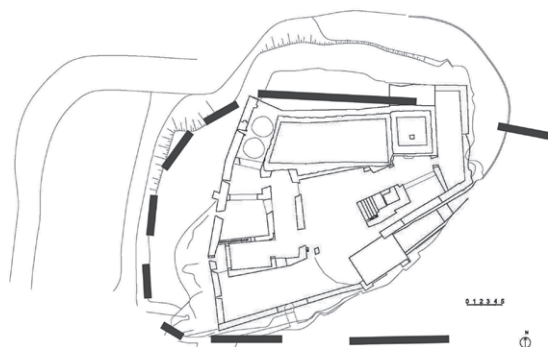
En canvi, l'excavació de l'espai IV.1, a més dels nivells que se situen en el mateix marc cronològic de l'espai II, ha proporcionat evidències d'una ocupació més antiga, documentada en els farciments d'anivellament de la base de roca natural. L'aparició en aquests nivells d'alguns vasos globulars amb decoració acanalada, modifica les hipòtesis cronològiques apuntades en la intervenció arqueològica de l'any 2008, sobre els inicis de l'ocupació del turó del Castell de l'Albi, que cal situar-la, a partir de la seva tipologia, cap a finals del segle IX aC., en el Bronze final III d'alguns investigadors (Pons i Maya, 1986, 547), en la primera i segona fase dels camps d'urnes recents de G. Ruiz Zapatero (1985, 348-349) o en la fase del grup Segre-Cinca III de la plana occidental catalana (López 2000, 411-479).

Tot i que es tracta de materials fruit de recollides superficials, la presència en el jaciment dels Reguers, situat en el mateix terme municipal, a uns 1.500 metres al nord-oest del castell de l'Albi, de fragments ceràmics de perfils globulars amb decoracions de solcs d'acanalats horitzontals, en algun cas combinats amb motius de grups de solcs oblics, algunes vores amb el llavi bisellat, fragments amb decoració de cordons aplicats decorats amb impressions i incisions, com també algun fragment de vas amb decoració incisa d'espina de peix i la part baixa d'un vaset amb el peu anular perforat, materials que tipològicament es poden situar entre la fi de l'Edat del Bronze i la Primera Edat del Ferro ens indica que els dos jaciments estarien en funcionament de manera simultània.

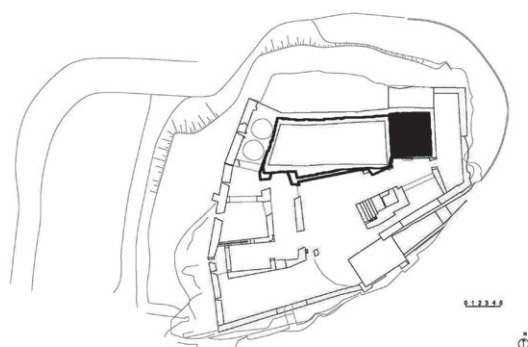
Pel que fa a la continuació de la muralla protohistòrica que es localitza a l'est d'aquest àmbit, cal esmentar que no apareix en aquest espai, la qual cosa ens porta a pensar que durant l'època medieval i sobretot moderna es va produir una regularització important d'aquest front de la plataforma rocosa, que -tal com hem vist- va afectar també a les estructures medievals (Fig. 17), on s'evidencia el revestiment medieval i modern de la roca natural.

Respecte a les restes baix-medievals de la possible estructura d'una premsa d'oli, hem de recalcar la seva importància, com a base del sistema de processament i aprofitament de l'excedent feudal en el mateix castell senyorial, al mateix temps que suposa una informació singular sobre

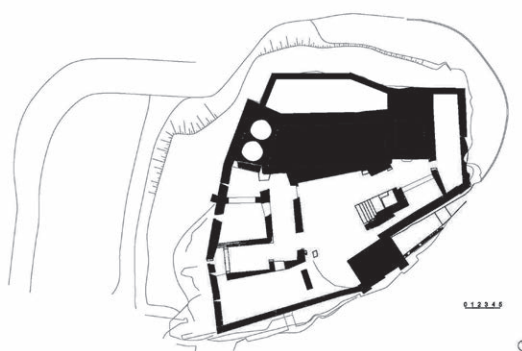
Plànol 1. Àrea d'implantació de la fortificació protohistòrica en relació amb el castell actual.

Plànol 2. Estructures del primitiu castell feudal.

Plànol 4. El palau a finals de l'Antic Règim.

el desenvolupament tecnològic previ a la reforma del conjunt cap a 1551 (Plànol 3). No obstant això, les constants troballes d'aquest tipus d'estructures ens proporcionaran informació que permeti realitzar precisions més ajustades sobre aquest tipus d'obres, que van ser, sens dubte, les peces més capdavanteres de la tecnologia del moment i que reflecteixen la seva importància, especialment quan la base productiva del territori va ser la mateixa durant tot l'Antic Règim i el poder senyorial va adaptar les infraestructures productives del castell amb la construcció de grans dipòsits, ja que l'oli fou uns dels elements fonamentals de la seva renda.

Finalment, després d'aquesta fase de treballs i sense que haguem de considerar-la com una proposta definitiva, podem plantejar una esquemàtica seqüència evolutiva del que ha estat el conjunt del castell de l'Albi, des dels seus orígens fins a l'actualitat i sempre tenint en compte la informació disponible.

En aquesta breu seqüència (Plànols 1 a 4), podem intuir que el substrat rocós sobre el qual es va assentar el poblat fortificat de la Primera Edat del Ferro, va continuar servint de base fins a les reformes renaixentistes, servint de plataforma al primer castell feudal i a la fortalesa gòtica, que presentava un important front constructiu amb desenvolupament est-oest, allí on la roca natural havia de presentar un pendent més suau, enfront del tall meridional.

En la seva configuració baixmedieval, el castell de l'Albi va semblar-se en la seva aparença a altres castells de la zona, en el mateix procés de creixement lineal per a les zones residencials (com per exemple el castell de La Floresta i en certa mesura de l'Albagés), que es completarien amb amplis recintes, oferint sempre una façana "monumentalizada" cap al lloc d'accés principal (en el cas de l'Albi, el costat est).

Figura 20. Exterior de l'espai IV, que correspon a la cara externa del mur de ponent del castell. A.- Junta de fàbrica de l'estructura (antiga torre?) en la qual s'allotgen els dos trulls cilíndrics possiblement de vi. B.- Finestreta que coincideix amb l'àrea d'excavació de l'espai IV.1. C.-Llínea del nivell de roca natural, rebaixada per a encaixar el revestiment dels carreus -també s'evidencia canvis de mòdul en els carreus.

És amb les reformes de mitjan el segle XVI, com ho corroboren els resultats de l'excavació de l'espai IV, quan la reforma de l'interior del castell afecta també a la topografia exterior del terreny, al realitzar una nova realineació del lateral oest (Fig. 20), amb la creació de nous talussos i en coincidència amb l'ampliació de dependències cap al nord (Espai II), completant així la configuració d'un bloc constructiu extremadament tancat a l'exterior de la població i més obert cap a l'interior de la fortalesa. L'aparença torrejada que el castell va arribar a tenir amb la construcció d'una segona torre a l'extrem oest que flanquejava la sala, actualment la sala semisubterrània coberta per una volta de canó sustentada per arcs torals (celler), quedaria completament desdibuixada, prenent un caràcter més residencial, però mantenint la idea de domini, gràcies a la gran massa construïda i la posició destacada i dominant, sobre l'espai circumdant, alhora que converteix l'interior de l'antic castell-palau en un edifici similar als palaus urbans d'època renaixentista, mantenint el gruix de la distribució baixmedieval.

6.- Bibliografia

BOSCH GIMPERA, P. I COLOMINAS, J. (1915-1920). "La necròpolis de Can Missert de Terrassa", dins *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI. p. 582-586.

CASABONA, J. F. (2003). "Aportaciones de la arqueología al proceso de restauración", dins IBARGUEN J. *Real Monasterio de Nuestra Señora de Rueda*, Zaragoza: Diputación General de Aragón. p. 119-122.

CASABONA, J.F. de LA FUENTE, M.P. i GALLART, J. (2010). "La campanya d'excavacions arqueològiques al castell de l'Albi (Les Garrigues) durant l'any 2008. El castell medieval i el jaciment protohistòric", dins *Cabal de petjades, VII Trobada d'Estudiosos de les Garrigues*, Juneda. p. 43-57

CATALÀ, P. (1979). "Castell de l'Albi", dins *Els castells catalans*, Barcelona: volum VI primera part, Rafael Dalmau Editor. p. 129-142.

COSTAFREDA, A., GALLART, J. i LLUSSÀ, A. (1988). "Estudi dels materials del jaciment de la Serra, del Bronze Final (Puigverd de Lleida, Segrià)", dins *Recerques Terres de Ponent*, IX. p. 49-61.

GALLART, J. (1982). *La necròpolis d'incineració de la Pena, Torregrossa (les Garrigues)*, Tesi de Llicenciatura, inèdita, Estudi General de Lleida.

GALLART, J. (1988). Avanç de l'estudi de la necròpolis d'incineració de la Pena (Torregrossa, El Pla d'Urgell), dins *Quaderns del Grup de Recerques Arqueològiques "La Femosa"*, núm. 3, Artesa de Lleida.

GALLART, J. i JUNYENT, E. (1989). *Un nou tall estratigèfic a la Pedrera, Vallfogona de Balaguer-Térmens, La Noguera, Lleida*, Lleida: Espai/Temps, 3, Quaderns del Departament de Geografia i Història de l'Estudi General de Lleida.

GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A. i LÓPEZ, J. B. (1993). "Els Vilars (Arbeca, les Garrigues): Primera Edat del Ferro i època ibèrica a la plana occidental catalana", dins *Actes El poblament ibèric a Catalunya, Laietania, Estudis d'Història i d'Arqueologia del Maresme*, 8. p. 43-59.

GARCÉS, I., MARÍ, LI., PÉREZ, J. i PUCHE, J. M^a (1993). "Ocupacions de tradició del bronze recent i dels camps d'urnes tardans al Tossal de les Tenalles de Sidamon", dins *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, Lleida. p. 249-285.

GARCIA, M. (2008). *Memòria de l'excavació arqueològica a l'immoble del número 14 del carrer Guimrós, Montblanc (Conca de Barberà)*. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya.

GENERA, M. (1993). *Protohistòria del Priorat. El poblat del Puig Roig del Roget, el Masroig, (el Priorat)*. Ajuntament de Masroig.

GENERA, M. (1995). *El poblat protohistòric de Puig Roig del Roget (el Masroig, Priorat)*, Barcelona: Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, núm. 17, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Servei d'Arqueologia.

LLADONOSA, J. (1986). *Història de la vila de l'Albi i la seva antiga baronia*. Ajuntament de l'Albi/Diputació de Lleida.

LÓPEZ, J. B. (2000). *L'evolució del poblament protohistòric a la plana occidental catalana. Models d'ocupació del territori i urbanisme*. Tesi Doctoral, Universitat de Lleida.

MALUQUER DE MOTES, J.; MUÑOZ, A.M^a; BLASCO, F. (1960). *Cata estratigràfica en el poblado de la "Pedrera" en Vallfogona de Balaguer, Lérida*, Barcelona: Universidad de Barcelona, Instituto de Arqueología.

MARÍ, LI. i GARCÉS, I (1988). "Una cisterna preibèrica al Tossal de les Tenalles (Sidamon)", dins *Recerques Terres de Ponent*, IX, Tàrraga. p. 7-17.

MAYA, J.L. (1979). "Yacimientos de las Edades del Bronce y Hierro en la provincia de Lérida y zonas limítrofes", dins *Miscelánea en Homenaje al profesor Roca Lletjós*, Lleida. p. 321-376.

MAYA, J.L. (1982). "Dos necrópolis de incineración en el Bajo Segre: Llardecans y la Femosa", dins *Ilerda*, XLIII. p. 119-151.

MESAS, I. i ARTIGUES, J. LI. (2008). *Memòria dels resultats arqueològics de l'excavació extensiva a la nau de les cavallerisses del castell de Miravet, Miravet, Ribera d'Ebre. Maig-agost 2007*. Servei del Patrimoni Arquitectònic, Direcció General Patrimoni Cultural, Departament de Cultura.

PANCORBO, A. i VILA, J. M^a (2009). "Estudi històric i arqueològic del castell de l'Albi (Les Garrigues)", dins *Urtx, Revista Cultural de L'Urgell*, 23. Tàrraga. p. 73-99.

PETIT, M. A. (1989). "Can Missert, una necròpolis del Bronze Final al Vallès", dins *Terme*, 4. p. 7-11.

PITA, R. i DIEZ-CORONEL, L. (1968). *La necrópolis de "Roques de Sant Formatge", en Serós (Lérida)*, Madrid: Excavaciones Arqueológicas en España, núm. 59.

PLENS, M. (1986). *La necròpolis de la Pedrera*, Tesi de Llicenciatura, inèdita, Estudi General de Lleida.

PONS, E. - MAYA, J.L. (1986). "L'Age du Bronze Final en Catalogne" dins *Actes du Colloque de Nemours*, 1986, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France. p. 545-557.

PUCHE, J.M (1996). "L'Edat del Bronze a l'Urgell: seriació cronològica i estudi de jaciments", dins *Fonaments*, 9. p. 11-76.

RAFEL, N. (1991). *La necròpolis del Coll del Moro de Gandesa. Els materials*, Tarragona: Publicacions de la Diputació de Tarragona.

RAFEL, N. (2000). "El poblat del Calvari del Molar (Priorat). Excavacions Vilaseca" dins *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 10. p. 261-275.

RODRÍGUEZ, J. I. (1986a). "La Serra del Calvari (La Granja d'Escarp, Lleida). Noves dades sobre l'Edat del ferro al Baix Segre", dins *6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, (Puigcerdà, 1984), Puigcerdà. p. 127-134.

RODRIGUEZ, J.I. (1986b). "El Mas del Coc (Seròs, Lleida)", dins *Ilerda*, XLVII, p. 161-165.

ROYO, J.I. i FERRERUELA, A. (1985). "El poblado y necrópolis tumular de los "Castellets". (Mequinenza, Zaragoza). Estudio preliminar de los materiales depositados en el Museo Provincial de Zaragoza". *XVII Congreso Nacional de Arqueología*, (Zaragoza, 1983), Logroño. p. 393-417.

RUIZ ZAPATERO, G. (1982). "El poblado protohistórico de Siriguarach (Alcañiz, Teruel)", dins *Teruel*, 67. p. 23-54.

RUÍZ ZAPATERO, G. (1985). *Los Campos de Urnas del NE. de la Península Ibérica*, Madrid: Departamento de Prehistoria, Universidad Complutense.

SAÑA, M. (2009). *Anàlisi arqueozoològica de les restes de fauna recuperades al jaciment arqueològic del "Castell de l'Albi"*. Laboratori d'Arqueozoològia, Departament de Prehistòria, Universitat Autònoma de Barcelona.

SÀNCHEZ, E. (1989). "Del bronce final a la primera edat del ferro a la Catalunya Central (assaig de periodització) (s. VIII-V a.C.)", dins *Espacio. Tiempo y Forma. Serie I, Prehistoria y Arqueología*, t. 2. p. 249-280.

SANMARTÍ, E. - PADRÓ, J. (1976-1978). "Ensayo de aproximación al fenómeno de la iberiorización en las comarcas meridionales de Cataluña". dins *Symposi Internacional "Els Orígens del món ibèric"*, (Barcelona-Empúries, 1977), *Ampurias*, 38-40. p. 157-176."

SERRA VILARÓ, J.(1918). *Excavaciones en la Cueva del Segre*, Madrid: Informes y Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, nº 7.

VÀZQUEZ, M. P., MEDINA, J., GONZÁLEZ, J. R. i RODRÍGUEZ, J. I. (2006-2007). "El jaciment de la Serra del Calvari (la Granja d'Escarp, el Segrià, Lleida). Estat de la qüestió", dins *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 16-17. p. 63-110.

VILAR, S. (2002). *Memoria de la intervención arqueológica en el Castell de l'Albi (L'Albi, les Garrigues)*, Servei d'Arqueologia i Paleontologia.

VILAR, S. (2003). *Memoria de la segunda intervención arqueológica en el Castell de l'Albi (L'Albi, les Garrigues)*, Servei d'Arqueologia i Paleontologia.

VILASECA, S. (1939). "Dos cuevas prehistóricas de Tivisa (Prov. de Tarragona)", dins *Ampurias*, I, 1939. p. 159-185.

VILASECA, S. (1943). *"El poblado y necrópolis de Molá (Tarragona)"*. Madrid: Acta Arqueológica Hispánica, I.

VILASECA, S. (1954) "Hallazgos de la Primera Edad del Hierro en els Reguers (Albi)", dins *Ilerda*, XVIII. p. 135-142.

VILASECA, S. (1974). "El campo de urnas de las Obagues del Montsant y la evolución de la cultura de las urnas al sur de Cataluña", dins *Archivo Español de Arqueología*, 66, 1974, p. 28-45.